

Актуальна тема номера:
**«Взаємодія правових систем
як предмет порівняльного правознавства»**

**Філософія і методологія дослідження взаємодії
правових систем**

**РЕЦЕПЦІЯ ЗАРУБІЖНОГО ПРАВА
І ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВО¹**

І. ЗАЙТАЙ
*доктор юридичних наук, професор
(м. Париж, Франція)*

ЗМІСТ

- I. Проблематика рецепції права
- II. Використання порівняльного права при вивченні рецепції
- III. Аспекти вивчення рецепції права
- IV. Мета порівняльного дослідження рецепції права

I. Проблематика рецепції права

1. Протягом останніх років проблема рецепції зарубіжного права в науковому плані знов стала актуальною. Міжнародна асоціація юридичних наук у рамках програми допомоги слаборозвинутим країнам ЮНЕСКО запровадила розраховану на декілька років програму досліджень проблеми рецепції зарубіжного законодавства країнами, соціальна і культурна організація яких відрізняється від країн-донорів. У зв'язку з цим пропонуємо розглянути рецепцію зарубіжного законодавства загалом та її вплив на соціальний, економічний і

¹ Питання, що складають предмет цього дослідження, було частково розглянуто автором на конференції, що відбулася 27 травня 1957 р. на факультеті права і економіки Університету м. Майнц; доповідь опубліковано в «Archiv für die civilistische Praxis» (1958, т. 156). *Переклад з французької мови здійснено за виданням: Zajtay I. La réception des droits étrangers et le droit comparé // Revue internationale de droit comparé. — 1957. — Vol. 9. — № 4. — P. 686–713. Переклад О. Халабуденка, доктора права, доцента кафедри приватного права Міжнародного вільного університету Молдови (Кишинів) та О. Кресіна, за наукової редакції О. Кресіна. Назви структурних підрозділів статті відновлено за її німецькомовним виданням.*

культурний розвиток країн-реципієнтів. Першим з таких випадків було досліджено рецепцію європейського права Туреччиною — в 1955 р. на організованому МАЮН колоквиумі в Стамбулі¹. В свою чергу в 1956 р. Конгрес порівняльного права, організований цією ж Асоціацією в Барселоні, вивчав рецепцію англійського права в Індії².

2. У рамках цього дослідження ми пропонуємо розгляд проблеми рецепції зарубіжного права, вважаючи доцільним подвійне використання праць, які ми цитуємо. Дійсно, як впливає зі сказаного, ці праці спрямовано на окрему категорію випадків, коли рецепція зарубіжного законодавства видається засобом підвищення соціального, економічного і культурного рівня країни-реципієнта і, тим самим, вони мають безпосереднє значення для програми допомоги слабозрозвитим країнам ЮНЕСКО [51, с. 225; 24, с. 239]. Наша ціль, так само як і точка зору, яку ми викладаємо, відрізняється від них. Ми пропонуємо вивчити не окремі випадки рецепції, а проблему рецепції зарубіжного права загалом, і дослідити цей предмет з точки зору власне порівняльного права, тобто розглядаючи його як сферу застосування порівняльного методу. Таким чином, наш предмет передбачає три питання, які ми маємо послідовно розглянути: 1. Яке місце займає застосування порівняльного методу в дослідженні проблеми рецепції зарубіжного права? 2. Чи слід застосовувати порівняльний метод у цій сфері й, якщо так, які основні завдання порівняльного дослідження в такому випадку? І нарешті. 3. Чи представляє особливий інтерес порівняльне дослідження проблеми рецепції зарубіжного права?

II. Використання порівняльного права при вивченні рецепції

3. Що стосується першого питання, а саме місця порівняльного права в дослідженні проблеми рецепції зарубіжного права, його розгляд приводить до дещо дивного твердження: воно не має особливого значення. Були досліджені лише деякі рецепції, але не була досліджена на порівняльній основі проблема рецепції зарубіжного права³. Звичайно, порівняльне дослідження передбачає, що спочатку особлива увага приділяється вивченню різних випадків рецепції. Але так само воно передбачає той факт, що слід взяти до уваги й іншу умову: поняття рецепції достатньо широке і загальне; цей образ бачення дає змогу узріти в розглянутих випадках загальний феномен, незважаючи на відзначені в них

¹ Даній темі повністю присвячено випуски «*Annales de la Faculté de droit d'Istanbul*» (1956, Vol. V, № 6) і «*Bulletin international des sciences sociales*» (1957, vol. IX, no. 1, 1re partie). Див. також: [5; 36]. Міжнародна асоціація юридичних наук продовжить дослідження рецепції швейцарського права в Туреччині: передбачається, що наступний після Стамбулу колоквиум буде організовано в Швейцарії в 1959 р.

² Цій проблематиці присвячено випуск «*Revista del Instituto de Derecho Comparado*» (1957, № 8–9). Див. також: [48; 32; 4; 50]. Відзначимо, що рецепція західного права у східних правових системах фігурувала серед питань, передбачених програмою III Міжнародного конгресу порівняльного права, який відбувся у 1950 р. у Лондоні: див. докладніше доповідь К. Бюнгера: [13].

³ «Те, що називається рецепцією зарубіжного права — феномен юридичної еволюції, що відбувалася протягом усіх епох... Ці рецепції права являють собою більш або менш складні феномени, зовнішньо різноманітні, різні типи яких напевно чи були глибоко розглянуті порівняльною історією права...», писав у 1938 р. А. Б. Шварц [62, с. 582]; див. також доповідь Л. Мілле: «включивши до програми цих колоквиумів проблему рецепції зарубіжного права в різних країнах та її численні аспекти, Міжнародна асоціація юридичних наук відкрила для порівняльного вивчення насправді широке поле захоплюючих досліджень» [48, с. 83].

відмінності. При вирішенні цієї проблеми були глибоко вивчені історія рецепції римського права, а також вплив Цивільного кодексу Франції у світі. Рецепція римського права та роль загального права, яку Цивільний кодекс Франції відіграв у ХІХ ст., дають при порівняльному дослідженні підстави вважати, що ці два процеси у багатьох своїх рисах мали багато спільного, що дає змогу визнати їх загальною категорією.

4. Те, що буде сказано про місце порівняльного права у дослідженні проблеми рецепції зарубіжного права, стосується насамперед найбільш відомої й без сумніву найбільш важливої рецепції, а саме рецепції *римського права*. Застосування порівняльного методу до цієї матерії відбулося відносно нещодавно: воно пов'язане з ім'ям П. Кошакера та його чудовою працею «Європа і римське право», опублікованою у 1947 р. [42].

У цій праці П. Кошакер стверджує, що незважаючи на численні дослідження, присвячені рецепції римського права, це питання залишається не до кінця з'ясованим [42, с. 55, 141, 145]. Даний недолік автор пояснює тим, що німецька доктрина, яка особливо наполягає на дослідженні цієї проблеми, замість того, щоб приступити до порівняльного дослідження, обмежилася розглядом процесу рецепції в Німеччині. Таким чином, обмеження вивчення рецепції римського права Німеччиною не дає змоги вияснити справжній характер цього процесу та його причини. Слід розуміти, що на прикладі еволюції права в Німеччині не можна пояснити, яким чином відбувалася рецепція римського права в цій країні, незважаючи на те, що вона не була впорядкована законодавцем, урядом чи іншими органами влади. Якщо обмежити вивчення об'єкта Німеччиною, то в цьому випадку не можна також *пояснити* вибір предмета рецепції: *чому* ця країна прийняла римське право, право Імперії, яка давно зникла, тоді як напевно це право не відповідало економічним і соціальним умовам Німеччини у ХV і ХVІ ст.?

П. Кошакер стверджує, що рецепція римського права — одне з питань, вивчення якого потребує застосування порівняльного методу. Він застосовує цей метод у своїй праці, розглядаючи процес рецепції як відправну точку дослідження принаймні в основних напрямках — Італії, Франції, Англії та Німеччині — й таке дослідження приводить його до важливих висновків. Насправді він першим [47, с. ХІ] звернув увагу на важливу особливість рецепції римського права: вона насамперед була науковим процесом. Глосатори та їх наступники розробили науку приватного права, в основу предмета якого лягло римське право. Ця наука походить від Болонської школи, є її частиною, вона завоювала Європу, знайшовши природних союзників у всіх її університетах. У деяких країнах цей науковий процес супроводжувався практичною рецепцією: норми римського права — *предмет* науки глосаторів — увійшли в практику. Але науковий процес має більш загальний характер, на відміну від практичної рецепції; він отримав широке розповсюдження також у країнах, які ніколи раніше не знали норм римського права. Практична рецепція норм римського права у деяких країнах, таких, як Німеччина, є лише однією її фазою; її можна розглядати як частковий феномен більш загального, *європейського* процесу, і вона може бути пояснена лише в рамках цього процесу [42, с. 67, 82, 90, 93, 134, 153; 46, с. 19]¹.

¹ Рамки цього дослідження не дають змоги цитувати П. Кошакера в обсязі, на який він заслуговує; ми маємо задовольнитися коротким резюме, волею-неволею недосконалим, уривками, особливо цікавими для нашої теми.

5. Відсутність порівняльного права у дослідженні проблеми рецепції, відзначена стосовно римського права П. Кошакером, може бути так само відзначена й щодо іншого важливого його боку. В XIX ст. спостерігалася друга велика хвиля рецепції, яку за значущістю можна порівняти з рецепцією римського права: йдеться про рецепцію Французького цивільного кодексу. Проблема впливу Цивільного кодексу за кордоном стала предметом багатьох досліджень; тим не менш це питання не було вивчене під кутом проблеми рецепції зарубіжного права. Це говорить про те, що були досліджені зміни, які відбулися в результаті впровадження Цивільного кодексу в позитивне право різних країн; але не було вивчено процес запровадження Цивільного кодексу в цих країнах з урахуванням особливостей рецепції, тобто з точки зору її причин, умов, чинників і наслідків. Зрозуміло, це не два повністю незалежних питання: в них можна побачити принаймні два різні аспекти однієї й тієї ж проблеми [73, с. 792]. Таким чином, відносно даного питання повторимо те, що було нами сказане з приводу умов порівняльного дослідження проблеми рецепції зарубіжного права. Таке дослідження передбачає не лише окреме попереднє вивчення проблеми, а й також достатньо широке бачення поняття «рецепція», що дає змогу розпізнати цей феномен у різних процесах, що розглядаються. Приклад Цивільного кодексу Франції може проілюструвати цю ідею. Особлива роль, яку в XIX ст. цей кодекс відіграв не лише в Європі, а й загалом у світі, стала предметом поглиблених досліджень. Але послідовне запровадження Цивільного кодексу Франції в різних країнах не було розглянуто в рамках порівняльного дослідження загальної проблеми рецепції зарубіжного права, і відбулося це тому, що ці процеси вважалися самостійними, а не різними формами одного більш загального феномена. Іншими словами, якщо досліджувався процес запровадження цього кодексу в Бельгії чи Нідерландах або його послідовної імітації в Італії, Румунії чи Єгипті, ми не побачимо у цих випадках «рецепції». Але не схоже, що існувало прагнення зіставити процеси проникнення Цивільного кодексу Франції в різних країнах з рецепцією римського права, звівши їх воєдино в більш загальну категорію рецепції зарубіжного права. Однак, протягом півторастолітньої історії Цивільного кодексу видатні французькі й зарубіжні юристи звертали увагу на те, що французьке цивільне право відіграло у XIX ст. роль *загального права*, а також на подібність, яка існує з цього питання між французьким і римським правом¹.

¹ Як зазначав А. Сорель: «Оскільки навколо політичних кордонів Франції існували народи, які належать до аналогічної цивілізації, з деякими особливостями, французи, здійснюючи свою законодавчу діяльність, тим самим видавали закони й для цих народів. Французький закон розповсюджувався й акліматизувався серед них природно, десь через інфільтрацію, десь шляхом прямої трансплантації. Цілком можливо, що це відбувалося з метою розповсюдження соціальних законів, і навіть більше того. Таким чином, *після дифузії римського права*, ми маємо єдиний приклад такої ж широкої експансії законів одного народу» [63, с. XVI]. К. Кром писав: «подібно до того, як у країнах Латинського Союзу франк є єдиною валютою, правова єдність народів романської породи засновується на Французькому цивільному кодексі. Відмінності в деталях не руйнують цю єдність; вона слідує поза буквою закону: рішення Касаційного суду Франції мають у цих країнах майже той самий авторитет, що й рішення своїх судів, і помітно впливають на останні. У сфері права Франція йшла на чолі націй і те, що вона займала позицію безстороннього спостерігача, можна лише вітати, оскільки немає нічого більш значущого для взаєморозуміння й покращення міжнародних відносин, ніж *одне загальне право*» [22, с. 587]. За словами Ж.-П. Чіроні, «чи можна уявити, що Цивільний кодекс досяг би успіху, якщо б не його тісний зв'язок із загальним правом, адже він розроблявся на основі римського права за допомогою

6. Незастосування порівняльного методу при вивченні рецепції може бути проілюстровано також іншими прикладами. Крім двох великих хвиль рецепції зарубіжного права — римського права і Цивільного кодексу Франції — можна навести також інші приклади. Серед них часто згадується рецепція швейцарського права в Туреччині. Але ця рецепція розглядається загалом як ізольований, окремий випадок і в занадто вузьких рамках: у ній вбачають лише один з прямих наслідків політичних реформ, здійснених у *Туреччині* після Першої світової війни президентом М. Кемалем. Як відзначав кілька років тому Г. В. Велідедеоглу [68, с. 215; див. також: 67, с. 102], а нещодавно Н. Г. Кубалі та інші [43, с. IX; 44, с. 45; 57, с. 54; 8, с. 93; 39, с. 171; 24, с. 242], забувається, що ця важлива реформа не була спонтанною, вона може розглядатися як результат тривалої еволюції, початок якій поклав у 1839 р. Танзимат; більше століття Туреччина шукала спосіб позбутися релігійного і встановити світське право; і вже у XIX ст. вона прийняла сучасні кодекси: у 1850 р. — торговий, а в 1858 р. — кримінальний, зразком для яких слугували французькі кодекси; в 1861 р. — морський торговий кодекс достатньо еkleктичного характеру, джерелами якого, крім французького, слугували кодекси Сардинії, Сицилії, Нідерландів, Бельгії, Іспанії, Пруссії; в 1880 р. — кримінально-процесуальний, а в 1881 р. цивільно-процесуальний закон, — обидва побудовані за моделлю французького права; протягом усього періоду *Танзимату* також розглядалася можливість рецепції Цивільного кодексу Франції. Так само забувається й те, що в 1926 р. Туреччина прийняла швейцарські Цивільний кодекс і Зобов'язальний закон, а також четверту Книгу щодо морської торгівлі Торгового уложення й Кримінально-процесуальний кодекс Німеччини.

Приклад рецепції в Туреччині особливо наочно ілюструє значення порівняльного методу для нашої сфери дослідження. Очевидно, що ізольоване вивчення рецепції Швейцарського цивільного кодексу не дає нам достатнього уявлення про її причини, характер і значення; ми отримуємо точніше й більш певне уявлення про неї, якщо, з одного боку, врахуємо, що їй передувало, а з іншого — порівняємо її з процесом рецепції, що відбувався в Туреччині одночасно в інших галузях права.

7. Нарешті, відзначимо, що однією з причин, чому досі не розпочалося загальне дослідження проблеми рецепції зарубіжного права на порівняльній основі, є те, що сферу спостереження не було достатньо розширено, або фактів, що підлягають вивченню, було достатньо багато; дійсно, крім найбільш значущих існують деякі випадки рецепції, які ще не було досліджено або недостатньо вивчено [51, с. 226–228].

Рецепція австрійського права у Цивільному кодексі *Сербії* 1844 р. [58, с. 668; 42, с. 137; 9, с. 735] не пробудила значного інтересу; подібна ситуація прослід-

інтерпретаторів, чия діяльність поширювалася далеко за межі держав, до яких вони належали? А чи можуть італійці впізнати в змісті нового кодексу своє власне право, своє справжнє право, адже їх місцеві закони мали субсидіарне значення щодо римського права? Підтверджуючи таким чином єдність писаного закону законом, витоки якого більшою мірою лежать у античному праві, італійська нація знову відчула своє давнє походження й, здається, побачила у Цивільному кодексі відновлену єдність латинських рас і усвідомлення торжества римської традиції», «на італійський народ справив благотворну й живлячу дію Цивільний кодекс, ... хоча він є, звичайно, французькою працею, але покликаний встановити принципи *загального права* латинських країн» [19, с. 765, 772]. Див. також: [42, с. 135; 10, с. 572; 21, с. 760; 16, с. 783; 53, с. 839; 18, с. 886; 40, с. 878; 73, с. 794].

ковується щодо рецепції французького та італійського права після Першої світової війни в *Албанії*, коли ця країна, слідуючи, можливо, прикладу Туреччини, наважилася зробити свою правову систему світською [12, с. 642; 15, с. 604].

Що стосується рецепції права європейських країн у *Китаї* з початку ХХ ст., і особливо між 1928 і 1937 рр., ми можемо відзначити, окрім фундаментальної праці Ж. Ескарра, лише нещодавнє порівняльне дослідження — достатньо примітну, але вужчу за змістом доповідь К. Бюнгера [28; 27; 30; 29; 13; 53]. М. Рейнштейн, розглядаючи рецепцію англійського права в *Америці*, нещодавно відзначив, що це питання не завжди ясне [60, с. 35]. Глибоке й цілісне порівняльне дослідження рецепції європейського права в *Японії* ще не здійснено [53, с. 847–848; 34, с. 781; 38, с. 744; 5, с. 739].

Також звернімо увагу на процес, що розгорнувся, скажімо так, перед нашими очима, який, щоправда, не слід розглядати як аналогічний до феноменів, які загалом відносять до випадків рецепції. Йдеться про роль, яку мусульманське право відіграло при підготовці нового Цивільного кодексу *Єгипту*. На перший погляд, можливо, зіставлення цього феномену з поняттям рецепції видається дивним; але слід нагадати, що з 1876 і з 1883 рр. у цій країні діяли кодекси, розроблені на основі права європейських країн. Коли між двома світовими війнами було поставлене питання щодо реформи цивільного кодексу *Єгипту*, А. Е. Р. А. Ель Санурі наполегливо вимагав, щоби ця реформа відбувалася під знаком повернення до мусульманського права¹. І, як відзначав Ж. Морі, вимога А. Е. Р. А. Ель Санурі «використати мусульманське право як складову реформи цивільного кодексу Єгипту, як видається, значно надихнула авторів кодексу 1948–1949 рр. Тому в цьому кодексі можна знайти значну кількість прийомів, характерних для змішаного кодексу, які були запозичені з мусульманського права... право старовинних кодексів також було піддано модифікації для того, щоби його наблизити до реальної мусульманської практики... Нарешті, як на цьому й наполягав у своїй статті А. Е. Р. А. Ель Санурі, було запроваджено нові рішення, що прийшли з мусульманського права»². Додамо, що в недавній статті Г. М. Бадра говориться про справжнє *відродження* мусульманського

¹ «На момент реформи Цивільного кодексу Єгипту законодавцю слід звернути особливу увагу на мусульманське право, яке, до розробки чинних законів, було законом країни і яке діє щодо особистого статусу, а також у деяких питаннях договірної права. Факт запозичення наших юридичних норм у мусульманському праві безумовно узгоджується з нашими древніми юридичними традиціями й підтверджує очевидну істинність того, що право — не результат імпровізованої творчості, а продукт повільної еволюції, що зберігає тісні зв'язки з минулим... Оскільки для мусульманського права необхідна наукова презентація, воно могло б послужити в своїй державі плідним джерелом для реформи Цивільного кодексу Єгипту... Мусульманське право, навіть у своєму сучасному стані, може надати значну допомогу єгипетському законодавству і забезпечити йому зростання в тому, в чому воно має найбільші потреби. Наскільки ефективніше розвивалося б право, якщо б під час його реформи слідували мусульманському праву! Отже, нині не слід сумніватися у необхідності запозичити у нього всі необхідні норми для того, щоб заповнити прогалини нашого законодавства і розпочати, якщо можливо, здійснення задуманого» [61, с. 621, 624, 642].

² «Але необхідне рішення щодо першої статті, яка за відсутності закону й застосовних звичаїв, приписує судді ухвалити рішення «згідно з принципами мусульманського права»; таке можливе лише якщо недостатньо принципів, що апелюють до «природного права та справедливості», а отже, при їх перекладі та вираженні слід застосовувати загальні законодавче право і доктрину, для яких французьке право — один з основних елементів»; на основі вказаних джерел права *бажаним є домінування мусульманського права*» [53, с. 841, 843]. Див. також: [64, с. 727].

права, реалізоване й пропагандоване доктриною й університетами¹, що відобразилося в рецепції Цивільного кодексу Єгипту іншими арабськими країнами².

III. Аспекти вивчення рецепції права

8. Неповна картина, яку ми описали — наведено лише деякі приклади, що не вичерпують усі випадки — дає нам, однак, змогу відзначити, що у сфері вивчення рецепції зарубіжного права ще залишається достатньо місця для застосування порівняльного методу. Це стосується також дослідження рецепції римського права. П. Кошакер обмежив кордонами *Європи* рамки, в яких має відбуватися вивчення цієї рецепції, й почав таке дослідження з основних напрямів еволюції права у провідних європейських країнах. Але цим сюжет не було вичерпано; навпаки, у своїй праці він сам підкреслив необхідність продовження вивчення рецепції римського права у різних країнах [42, с. 142]. «Збірник статей в пам'ять про Пауля Кошакера», яким ми зобов'язані зусиллям А. Б. Шварца, С. Ріккобона і В. Кункеля, мав за мету розвинути і доповнити глибоку думку автора «Європи і римського права»³.

9. Отже, таке твердження підводить нас до другого питання, що пропонується розглянути в рамках цього дослідження. Дійсно, якщо порівняльний метод застосовний у сфері проблеми рецепції зарубіжного права, то слід задатися питанням: *на які важливі пункти проблеми вказує порівняльне дослідження?*

Дослідження рецепцій полягає у вивченні їх причин, обставин, у яких вони відбувалися, чинників, що вплинули на перебіг процесу; воно також включає аналіз отриманих результатів і особливо вивчення важливого питання щодо ефективності рецепції, тобто, чи була вона сприйнята на практиці.

10. З усіх цих питань ми можемо розглянути лише деякі. Серед них насамперед ми хотіли б звернути увагу на питання щодо *ролі політичного чинника* в рецепції зарубіжного права.

Це питання — одна з фундаментальних ідей, яку П. Кошакер розвивав у своїй праці. Він її пов'язував з іншим так само важливим питанням — щодо якості прийнятого права. Він відзначав, що юристи, які здійснювали рецепцію римського права, у своїй діяльності не керувалися гідною захоплення високою якістю римського права, але перебували під впливом того, що він називає полі-

¹ «У бурхливих умовах світу 1920-х рр. арабські народи прагнули підтвердити свої старі цінності в рамках сучасного матеріалістичного світу. Тому вивчення мусульманського права пережило справжнє відродження. Свідомі абсурдності запозичення цілих кодифікацій чужого походження, арабські судді та практикуючі юристи, особливо в Єгипті, звернулися до мусульманського права, заново відкриваючи його інститути та вивчаючи їх на університетському рівні й відповідно до сучасної наукової методології. Вони швидко зрозуміли, що мусульманське право є настільки ж багатим та може бути пристосованим до сучасних умов, як і будь-яка західна правова система» [7, с. 301].

² Автор стверджує, що до того Цивільний кодекс Єгипту слугував джерелом цивільних кодексів Сирії (від 18 травня 1949 р.), Іраку (від 4 червня 1951 р.) та Лівії (від 28 листопада 1953 р.). Див. також: [64, с. 727; 18, с. 866].

³ Згідно з красивою риторикою В. Кункеля: «Праці істориків права з усіх європейських країн мають розвивати його думки з книги «Європа і римське право» [47, с. V]. Нагадаємо, що порівняльне дослідження, здійснене П. Кошакером, по суті обмежується чотирма європейськими країнами: Італією, Францією, Англією та Німеччиною. Тому одне із завдань подальшого дослідження полягає у залученні інших країн до порівняльного дослідження рецепції римського права. «Збірник пам'яті Пауля Кошакера» включає декілька досліджень, що переслідують таку ціль: [65, с. 225; 31, с. 213; 11, с. 375; 69, с. 393; 75, с. 181].

тичною й культурною ідеєю Риму (*politische, kulturelle Romidee*). Ідея Риму насамперед є ідеєю політичною; це ідея того, що Римська імперія зберігається у Германській імперії, що римське право — це право імператорів, і що воно ніколи не втрачало чинність. Це також культурна ідея, тому що Рим, навіть за межами кордонів Імперії, представляє західний християнський світ і символізує культурний ідеал епохи [42, с. 3, 45, 69, 79, 80, 84, 113, 134].

Аналогічне спостереження, продовжує П. Кошакер, слід зробити щодо Цивільного кодексу Франції. Йдеться не про те, щоби піддати сумніву високі якості цього кодексу; він є, як стверджує П. Кошакер, можливо, кращою колинебудь здійсненою кодифікацією приватного права. Однак, така оцінка дається Цивільному кодексу Франції не тому, що він має високі якості, визнані в багатьох країнах, а тому, що він був кодексом Французької імперії [42, с. 135, 136].

Такі думки приводять П. Кошакера до формулювання висновку загального порядку: рецепція зарубіжного права — це питання не якості, а сили (*Machtfrage*). Ми приймаємо зарубіжне право не лише тому, що вважаємо його найбільш досконалим серед існуючих, але тому що воно продиктоване важливою політичною силою; рецепція зарубіжної системи законодавства — це процес, сутнісно визначений елементом авторитету. Зазначимо, щоправда, що автору слід було б наділити це поняття максимально широким змістом і таким чином пом'якшити висновок, що цитується далі: він визнає важливість (*Machtstellung*) прийнятого права не лише тоді, коли держава-донор представляє собою ефективну політичну силу, але також коли принаймні ще живі спогади про силу й цивілізаційну значущість цієї держави [42, с. 137].

11. Висновок П. Кошакера щодо ролі чинника, який ми розглядаємо і для більшої стислості називаємо політичним, не видається безспірним; чи це так — питання без відповіді.

Винятком із сформульованого автором правила є приклад, наведений К. Бюнгером на III Міжнародному конгресі порівняльного права, який відбувся у Лондоні в 1950 р. Суттєві запозичення з німецького права були зроблені під час підготовки Цивільного кодексу Китаю в 1931 р. (порівн. вище, п. 7). Але у цей період Німеччина більше не мала тієї привабливості, як на момент промугляції Німецького цивільного уложення; результат Першої світової війни, відзначає К. Бюнгер, істотно змінив думку інших країн стосовно Німеччини. Так, у період робіт з підготовки Цивільного кодексу Китаю з німецького боку не надавалася жодна офіційна чи приватна допомога, але німецьке право все же було реципійоване; це відбулося тому, що була врахована висока якість цього права, його розроблена техніка і придатність для сприйняття [13, с. 178].

Висновок П. Кошакера було також розкритиковано Ф. Аїтером. «Питання сили, — пише він, — не відіграло жодної ролі в рецепції швейцарського права в Туреччині. У листі Міністра юстиції, адресованому з цього питання Раді Міністрів, і в протоколі Комісії з питань правосуддя Великої Національної Асамблеї Туреччини чітко викладено мотиви рецепції: було обрано найбільш свіжий, повний і демократичний цивільний кодекс серед інших, що діяли в цивілізованих країнах». «З іншого боку, — продовжує автор, — як узгодити концепцію П. Кошакера з тим фактом, що в Туреччині поряд із рецепцією швейцарського було також прийняте німецьке право, а саме (див. вище, п. 6) четверта Книга щодо морської торгівлі Німецького торгового уложення, а також Кримінально-процесуальний кодекс; все це відбулося на наступний

день після початку Першої світової війни, яку Німеччина програла [6, с. 146; 57, с. 58; 51, с. 12]. Наведемо також слова Р. Феєнстри, який стверджує, що політична ідея Риму ніколи не була вирішальним чинником рецепції римського права в Нідерландах [31, с. 255].

Існує й багато інших аргументів, які можна навести на підтримку цієї точки зору¹. Дійсно, якщо рецепція права ніяк не залежить від своєї якості та цілком зводиться до впливу політичних чинників, як можна пояснити настільки різні долі Цивільного і Цивільно-процесуального кодексів Франції, навіть з урахуванням того, що на процесуальні норми іншої країни складніше вплинути, ніж на її цивільне право [25, с. 97]? Як пояснити збереження чинності Цивільного кодексу Франції, після падіння імперії, в Бельгії, Нідерландах, кантоні Женеви, Великому князівстві Баден, Рейнській області, деяких італійських державах? А головне, як пояснити те, що інші італійські держави, які похапцем скасували французьке право в 1815 р., свої нові кодифікації змоделиували точно за Кодексом Наполеона²?

12. Питання розуміння того, якою мірою рецепція римського права зводиться до високої якості цього права, політичної та культурної ідеї Риму, або якою мірою екстраординарна роль, яку Цивільний кодекс Франції відіграв у ХІХ ст., пояснюється політичною привабливістю Імперії, культурним престижем Франції чи безумовною перевагою цього кодексу порівняно з іншими текстами його епохи, без сумніву дає простір для аналізу й цікавих порівнянь. Між тим це не привід для обґрунтування необхідності порівняльного дослідження ролі цього чинника в процесі рецепції зарубіжного права. Той факт, що політичний чинник може справляти значний, чи навіть вирішальний, вплив на долю рецеп-

¹ «Історія античного права демонструє також, наскільки часто пануючий вчиться у того, над ким він панує; таким чином, вона доводить, що проблема формування права після зіткнення різних правових систем не повинна жодним чином розглядатися лише як питання сили, але достатньо часто якість права переможеного бере гору над якістю і користю права переможця» [70, с. 144].

² «Хоча не можна заперечувати вплив мінливих політичних обставин, але, принаймні, відзначимо, що цього пояснення недостатньо. Такий вплив справив Кодекс Наполеона, але його було скасовано у 1815 р.» [54, с. 569]. Див. також інші доповіді, опубліковані в збірниках «*Travaux de la Semaine*» та «*Livre du Centenaire*» (т. II), журналі «*Revue internationale de droit comparé*», присвяченому стор'ятдесятиріччю Цивільного кодексу (1954, № 4). Цит. особливо значущі слова двох авторів, Г. Бегмера і Дж. П. Чіроні, відносно відповідного розвитку в Німеччині й Італії: «Навіть після 1814 р. Цивільний кодекс залишився чинним у Великому князівстві Баден і на лівому березі Рейну до вирішальної дати — 1 січня 1900 р. Ці країни не пов'язані з тими, які після зречення престолу Наполеоном не думали ні про що, окрім надзвичайно термінового завдання, яке полягало, згідно з дуже іронічним зауваженням А. Тібо, в тому, «щоби усунути за допомогою категоричного розпорядження нове прийняте право, повернувшись до попереднього стану строкатої суміші й плутанини, організувати малі держави, як ніби кожна з них не мала жодного зв'язку з рештою світу, і безтурботно залишити цим маленьким силам реалізацію неможливого»; «у Великому князівстві Баден, незважаючи на деякі прагнення скасувати Цивільний кодекс і відновити попереднє національне право із субсидіарним застосуванням римського права, задовольнилися вилученням з назви кодексу імені його колишнього протектора і прийняттям короткого його найменування — *Badisches Landrecht*. Можна сказати відверто і чесно, що це рішення було мотивоване цінністю, притаманною Кодексу» [10, с. 582, 583]; Цивільний кодекс «настільки увійшов у моральну і правову свідомість італійського народу, що, незважаючи на безумство, яке негайно було доведене відновленням суверенітету, його скасування змусило відмовитися від будь-якої ідеї нової цивілізації; в деяких країнах він залишався чинним; у інших — визначив рух проти несвоечасної ексгумації застарілих правових систем, який завершився перемогою абсолютизму. Ось звідки з'являються цивільні кодекси, ...які тією чи іншою мірою походять від Французького кодексу» [19, с. 771].

ції¹, нам видається безумовним. Відповідно, у випадку, коли разом з незаперечними політичними чинниками також присутні й інші, останні можуть посилювати дію політичного чинника й таким чином сприяти досягненню результату, що, безумовно, дає підстави вважати це питання по суті другорядним.

Отже, проблема ролі, яку відіграє політичний чинник, постає також і в іншому аспекті. І справді, якщо значущість цього чинника з точки зору процесу рецепції видається незаперечною, то в такому випадку, однак, виникає питання: чи є цей чинник обов'язковою умовою рецепції? Іншими словами, можна задати питання: чи можлива рецепція за відсутності політичного чинника, і якщо відповідь на це питання виявиться позитивною, то які чинники здатні замінити дію відсутнього політичного чинника? Це — аспект проблеми, який в наших очах виправдовує порівняльне дослідження політичного чинника. У цьому відношенні порівняльне дослідження рецепції менше залежить від визначення відповідного впливу обставин, які конкурують з політичним чинником, що дає можливість визначити ефективність чинників, які його замінюють. Наскільки названий аспект проблеми значущий, ми побачимо в процесі порівняльного дослідження рецепції зарубіжного права (нижче, п. 19 і далі).

13. Ще одне питання, що стосується предмету рецепції, яке може бути прояснене при застосуванні порівняльного методу, полягає в тому, *якою є роль юридичної науки та університетів у рецепції*.

Роль юридичної науки та університетів у рецепції римського права відома. Ми бачили (вище, п. 4), що рецепція римського права була насамперед науковим процесом, початок якому було покладено Болонською школою. Наука права, що підкорила Європу, була розроблена глосаторами та їх послідовниками, й тепло зустрінуто у всіх університетах. Таке стало можливим завдяки тому, що ця наука, предметом якої було римське право, раніше отримала розповсюдження у деяких країнах на практиці; ця рецепція не була приписана урядами держав.

Декілька прикладів демонструють, що цей чинник міг відігравати важливу роль і в Новий час.

Насамперед ми можемо послатися на рецепцію французького права в Японії. Коли йдеться про це, кожний загалом уявляє лише роль проекту Цивільного кодексу Буассонаде. Але у цитованому раніше цікавому дослідженні Т. Горе відзначає, що французьке право проникло до Японії іншим шляхом за двадцять років до цього проекту [34, с. 781; див. також: 38, с. 746]. В той час у Японії не було кодексу, і указ від 1875 р. приписував суддям застосовувати закони, за їх відсутності — звичай, а за відсутності звичаю і закону судити згідно з розумністю і справедливістю. «Так як писані закони та звичай

¹ Йдеться не лише про рецепції, обумовлені воєнними завоюваннями. У Китаї після II Світової війни сформувалася стала тенденція щодо відмови від континентальної правової системи, яку ця країна прийняла раніше (див. вище, п. 7 і 11), й прийняття англо-американської системи. Причини цієї тенденції знаходилися у сфері аргументів політичного порядку: допомога, яку Сполучені Штати надали Китаю протягом війни, надія на збереження цієї допомоги і розвиток торговельних відносин Китаю з англо-американськими країнами [13, с. 175]. К. Бюнгер наводить слова китайського автора, який демонструє, якою мірою ідея цієї рецепції була визначена політичним чинником: «Сучасне китайське право не є результатом еволюції; воно було запозичене — разом з перевагами і недоліками — з континентальної системи. Тому я не бачу жодної достатньої причини для Китаю зберігати йому відданість вічно... Можна вказати на те, що система, на яку воно посилається, безсумнівно занепадає в результаті війни, а вплив англо-американського права відтак буде дедалі більш відчутним» [72, с. 372].

були недосконалыми, — пише Т. Горе, — сфера застосування принципів природної справедливості залежала від юридичної підготовки магістратів. Відповідно, пізнання того, які норми при винесенні вироків, що засновувалися на принципах природної справедливості, вони застосовували, тотожне питанню, яку юридичну освіту вони отримали». З 1872 р. французьке право почало викладатися в школах права, а пізніше в Токійському університеті. Французькі радники, які приїхали до Японії на запрошення уряду, викладали японським суддям принципи, що мало бути покладено в основу судових рішень; думка радників, природно, визначалася надихаючим впливом французького права. З іншого боку, при здачі іспитів, необхідних для юридичної кар'єри аспірантів, «екзаменатори опитували кандидатів здебільшого за Французьким цивільним кодексом». «У цих умовах, — пише Т. Горе, — легко зрозуміти, що японський суддя, коли він мав судити, керуючись принципами розумності й справедливості, відшукував зміст цих принципів у французькому праві».

У Румунії рецепція французького права, відображена в Цивільному кодексі Румунії 1864 р., зіткнулася з серйозними складностями, подоланню яких сприяло те, що ще до того моменту румунські юристи отримували юридичну освіту у французьких університетах [26, с. 870; 20, с. 664; 54, с. 570].

У Туреччині, а саме в Стамбульському університеті, з початку століття було підготовлено ціле покоління юристів на основі вивчення права країн Європи. У 1908 р. двадцять юристів було відправлено Міністерством юстиції за кордон для того, щоб там продовжити вивчення права: деякі з них пізніше стали викладачами права в турецьких університетах. Без цього досвіду, вважає К. Хемсон, рецепція права країн Європи, здійснена Туреччиною в 1926 р., навряд чи могла б здійснитися [36, с. 30; див. також: 62, с. 580; 24, с. 251].

Нагадаємо, нарешті, про те про, що йшлося вище (п. 7) щодо ролі «складової реформи», яку відіграло мусульманське право в період підготовки Цивільного кодексу Єгипту 1949 р. Згідно з авторами, цитованими нами раніше, цей феномен є результатом справжнього руху щодо відродження мусульманського права, руху, підготовленого і пропагандованого доктриною й університетами.

14. Порівняльне дослідження проблеми рецепції зарубіжного права поширюється на питання про те, чи є об'єктом рецепції лише кодифіковане право або, як мінімум, писане право, чи ним можуть бути також *звичаєве право або юридична доктрина*, які стали частиною зарубіжної правової системи.

Як відзначає Р. Давид, на це питання легко відповісти негативно [24, с. 243]¹. Між тим, забувається, що американське право засноване переважно на англійському праві, «є результатом справжньої рецепції англійського права, прийнятого Сполученими Штатами Америки в XVIII і XIX ст. у результаті діяльності юристів і під впливом імперативів потреб»; Р. Давид констатує, що цей феномен «повною мірою порівнянний з рецепцією римського права в Німеччині наприкінці XV і у першій половині XVI ст.» [25, с. 298]. Концепцію, згідно з якою режим англійського права в США — наслідок рецепції, можна знайти в недавніх працях В. Венглера, Дж. Хазарда і М. Рейнстейна [71, с. 39; 37, с. 217; 60, с. 31]. Згідно з останнім, розповсюдження англійського права в Америці, яка стала пізніше Сполученими Штатами, доцільно поділити на дві фази. Англійські колоністи привезли з собою деякі норми англійського права, а саме

¹ Зауважимо, що П. Кошакер також виключає можливість рецепції *Juristenrecht*. Див.: [42, с. 161]

примітивні правила, що склалися у повсякденному житті сільської округи, які відповідали простим умовам нового життя іммігрантів. Англійське право, розвинуте в правовій доктрині, сформувалося в процесі діяльності англійських судів і поширилося в Америці лише наприкінці XVIII — на початку XIX ст., і відбулося це в результаті рецепції в технічному значенні цього терміну¹.

15. У зв'язку з цим також слід розглянути питання щодо *ролі юридичної практики в рецепції*.

Що стосується римського права, це питання має фундаментальне значення. В. Кункель стверджує: одна зі значущих заслуг П. Кошакера полягає в тому, що він продемонстрував — незалежно від попередніх праць М. Вебера — важливість практичних аспектів соціології з точки зору історії права [47, с. XI]². П. Кошакер пояснює відсутність рецепції римського права в Англії існуванням сильної організації практикуючих юристів (*Inns of Court*). Ці практики здійснювали захист згідно з нормами загального права, яке вони самі й розробили; вони відмовлялися змінити це право на інше, хоча б і так само обґрунтоване доктринально, оскільки їм було б його складно засвоїти й застосовувати. Захищаючи загальне право, вони захищали водночас і свої професійні інтереси. Навпаки, те, що полегшило рецепцію римського права в Німеччині — це відсутність організацій практикуючих юристів (*Reichsjuristenstand*), які були б покликані розробити різновид німецького загального права (*Reichsprivatrecht*) і захищати його від інвазії римського права. У Франції відношення практикуючих юристів до римського права займає проміжний характер між двома наведеними опозиціями [42, с. 164, 210, 212, 230].

Ця проблема становить інтерес не лише щодо римського права. Таким чином, питання щодо ролі практикуючих юристів у процесі рецепції може бути поставлене й стосовно інших рецепцій, що відбувалися в Новий час, і які можна піддати докладному і глибокому порівняльному дослідженню³.

16. Це питання поширюється також на вивчення можливості й результатів рецепції між країнами, що мають *різні організацію і розвиток економік, суспільств і культур*.

¹ «Англіїці, які населяли тринадцять колоній, що пізніше стали Сполученими Штатами Америки, принесли з собою ті закони, за якими вони жили вдома... Трансплантація була, звичайно, неповною. Багато із законів Англії не відповідало іншим географічним, соціальним і політичним умовам Нового Світу. Також трансплантоване право, принаймні на ранньому етапі, не адмініструвалося професійними суддями та вищими судами, але народним правом сіл та містечок, населеними тими простими людьми, які становили переважну більшість колоністів. Так було до кінця XVIII — початку XIX ст., коли англійське судове право було свідомо імпортоване американськими юристами і легіслатурами і ми зіткнулися з рецепцією в її технічному значенні. Те, що склалося в американських колоніях і пізніше в Сполучених Штатах, таким чином, є комбінацією трансплантації одного виду та рецепції іншого виду англійського права. Історія цього складного розвитку подій недостатньо вивчена; багато з його етапів ще чекають на висвітлення» [60, с. 35]. Порівн., з іншого боку, з поглядом Л. Мілле на рецепцію англійського права в Індії: «В деяких сферах, наприклад, квазі-деліктів, англійський закон також переноситься юридичною наукою до суду, що здійснює правосуддя на основі справедливості. Феномен рецепції зарубіжного права відбувався тут без письмового тексту» [48, с. 82].

² Щодо значення праць М. Вебера з точки зору питання, яке нами вивчається, див.: [60, с. 37].

³ Що стосується ролі практикуючих юристів у різних рецепціях (крім римського права), існуючі документи фрагментарні. Див., проте: щодо рецепції англійського права в США: [25, с. 298; 71]; щодо рецепції французького права в Японії: [34, с. 781]; щодо рецепції французького права в Єгипті: [64, с. 724, 726]; щодо рецепції права європейських країн у Китаї: [13, с. 180]; щодо рецепції швейцарського права в Туреччині: [62, с. 586; див. також: 35, с. 409].

Дана категорія включає в себе випадки рецепції, які належать, поряд з іншим, до предмета програми науково-дослідної діяльності Міжнародної асоціації юридичних наук (див. вище, п. 1). Серед рецепцій, що належать до цієї категорії, є й ті, що втратили свою актуальність у зв'язку з наступними подіями, в результаті чого вони перестали становити інтерес для програми допомоги слаборозвиненим країнам. Як приклад, що підтверджує сказане, можна навести рецепцію французького права в Єгипті в кодексах 1876 і 1883 рр., у Румунії в кодексі 1864 р., рецепції австрійського права в Сербії в кодексі 1844 р., чи рецепції права європейських країн у Китаї в кодексі 1931 р. Мало ймовірно, що Міжнародний конгрес порівняльного права присвятить свою діяльність дослідженню цих рецепцій, в тому числі й тому, що право, прийняте раніше цими країнами, було в подальшому скасоване: з 15 жовтня 1949 р. лише новий Цивільний кодекс Єгипту зберіг свою чинність; нове право, натхненне ідеями, суттєво відмінними від Кодексу Наполеона, Німецького цивільного уложення чи Цивільного кодексу Австрії, зберегло чинність у Румунії, Китаї та Югославії. Але ці рецепції, як і раніше, цікавлять порівняльне право і надають матеріал для порівняльного вивчення проблеми; таким чином, у кожному з наведених випадків рецепція більш розвинутого зарубіжного права привела до різних результатів.

Рецепція французького права в *Єгипті* мала цілковитий успіх. «Вона являє собою проникнення нашої правової системи до іншої країни, глибоко відмінної мовою, нравами, ідеями, релігією; право цієї країни вважалось непохитним, святим і оригінальним — це надзвичайно парадоксальний факт, який, як видається, суперечить встановленим висновкам історичної науки... Реформа, що відбувалася в Єгипті й здійснена шляхом простої підміни, обминаючи приєднання до відповідних частин національного права елементів правової системи, «вирізаних» з наших законів, безспірно відбулася; вона мала майже несподіваний позитивний результат і, наскільки можна це передбачити, стійкий», — писав на початку століття П. Армінжон [2, с. 758]. А в 1927 р. італійський автор Мессіна, колишній суддя змішаного суду в Александрії, констатує «точний факт, що змішане право являє собою трансплантат, коріння якого глибоко уходить в ґрунт латинської Європи, і який живе здоровим та плідним життям у мусульманській країні, куди його було пересажено, залишаючись при цьому тим, чим він був, без того щоби піддатися ісламізації, ставши загальним і фундаментальним законом правового життя Єгипту» [цит. за: 53, с. 838; див. також: 64, с. 721].

«У Румунії рецепція французького права в Цивільному кодексі 1864 р. становила радикальний розрив з минулим і зіткнулася з серйозними труднощами», — повідомляє нам у 1904 р. К. Ж. Диссеку [26, с. 862]. П'ятдесят років потому Л.-Ж. Константинеску стверджував не лише те, що Кодекс «прогресивно проникає в життя країни», а й що «він сприяє укріпленню стабільної основи розвитку, приводячи Румунію до сучасної й демократичної форми життя», і «служить одним з важливих елементів для реінтеграції Румунії в Європу» [20, с. 678].

Якщо рецепція французького права, що відбулася в Єгипті, увінчалася майже тотальним успіхом, і якщо в Румунії вона дала безспірні позитивні результати, то все ж буде помилковим робити на основі цих прикладів загальний висновок щодо ролі рецепції такого роду. «Було видно, — говорив А. Мезо

на Міжнародному тижні права в Парижі, — що Румунії було дано французький кодекс, Туреччині — швейцарський кодекс, кожний з яких випереджав соціальний розвиток цих країн. Тут мала місце брутальна хірургічна операція, що передбачала сміливе пересадження тканин, спробу трансформації середовища і залучення таким чином цих країн до європейської орбіти. Операція відбулася, але не без зіткнень і спротиву. Не можна сказати, що вона відбулася б за будь-яких умов. Безумовно, цього б не сталося без підтримки інтелектуалів» [54, с. 570; див. також: 33, с. 967]. Дійсно, недавні дослідження К. Бюнгера щодо результатів рецепції права європейських країн у *Китаї* підтверджують ці слова. К. Бюндер стверджує, що ця рецепція, яка повністю розірвала зв'язок з традиційною правовою системою Китаю, не увінчалася успіхом: вона мала *формальний характер* і не привела до *ефективного* застосування прийнятого права¹.

Нарешті, що стосується старої *Сербії*, яку ми збираємося згадати, вона надає нам цікавий матеріал для порівняльного дослідження проблеми можливості рецепції та її наслідків для країн з іншою організацією та історією, який можна розглядати в двох аспектах. З одного боку, йдеться про вивчення *ефективних* результатів рецепції австрійського права в Сербському Цивільному кодексі 1844 р. (вище, п. 7), а з іншого — про підготовчі роботи щодо проекту Цивільного кодексу 1834 р., натхненного, в свою чергу, Французьким цивільним кодексом. На підтвердження наведеної точки зору слід процитувати надзвичайно цікаву доповідь, представлену 23 липня 1837 р. комісією, яка опікувалася ревізією цього проекту: «Розгляд проекту цивільного кодексу приводить нас до висновку, що його було повністю розроблено за прикладом Кодексу Наполеона 1803–1804 рр., деякі частини якого були перекладені сербською мовою слово в слово, а деякі проігноровано або викладено у дещо зміненій формі. На наш погляд, *цей кодекс не для сербів і не для Сербії*. Закони, в основу яких було покладено Французький цивільний кодекс, для них — цілковито чужі. Розроблений за інших обставин, для іншого суттєво відмінного народу, для народу, який належить до іншої цивілізації, з іншою політикою, він, відповідно, неприйнятний для Сербії. Імператор Наполеон опублікував свій Кодекс для французького народу і для Франції, для Франції, яка мала на той час розвинену науку, передове мистецтво, процвітаючу торгівлю, різні інститути, для Франції, у вищих школах якої здавна викладалося природне, римське, церковне і французьке право, для Франції, яка на той час мала різні адміністративні установи, організовані суди, кваліфікованих чиновників, адвокатів і суддів. Тоді як поточна ситуація в Сербії принципово відрізняється» [цит. за: 9, с. 737].

¹ «Рецепції не мали б успіху, тому що: а) рецепційований закон залишався формальним, а в галузях публічного і приватного права в основному застосовувалося інше право» [13, с. 188]. Дуже різні результати, якщо випадки опрацювати повною мірою, вказують на інтерес до порівняльного вивчення цієї категорії рецепцій. Вони також демонструють, на нашу думку, труднощі формулювання в цьому надзвичайно казуїстичному питанні принципових висновків. Проте, вивчення рецепції швейцарського права в Туреччині приводить п. Обена до таких висновків: «Наймовірніше, що рецепція зарубіжного права може бути успішною лише якщо засади його соціальних моделей суттєво не відрізняються від соціальних, економічних і культурних умов у країні-реципієнті або наявні достатньо потужні політичні чи ідеологічні рушійні сили в країні-реципієнті, здатні наблизити соціальну реальність країни до імпортованої соціальної моделі й, таким чином, подолати початкову напругу між ідеєю і реальністю. Якщо цих попередніх умов не дотримано, є ризик, що рецепційований закон не запрацює і залишиться лише мертвою буквою».

17. Є й інші цікаві питання рецепції зарубіжного права, що вимагають порівняльного дослідження, але рамки цієї праці не дають змоги їх проаналізувати. Між тим ми б хотіли зупинитися на останньому питанні — щодо поняття рецепції. Насправді, порівняльне дослідження різних випадків рецепції необхідне не лише для розуміння й оцінки обставин, випадків, причин, чинників і результатів цих випадків, а також для того, щоб сформулювати точне визначення процесу рецепції. Таким чином, навіть поняття рецепції спірне¹.

А. Б. Шварц у 1938 р. звернув увагу на різноманітність форм процесу рецепції в різні епохи і в різних країнах; Л. Венгер тоді ж продемонстрував на прикладі римського права, що нерідко рецепція розглядається у вузьких рамках або ж цьому явищу надається унікальний зміст [62, с. 581; 70, с.138]. Коли йдеться про римське право, то загалом уявляється його рецепція європейськими країнами. Існує й інший процес, пише він, «у якому роль сторін-учасниць виявляється зворотною в порівнянні з відомим нам процесом». І правда, римське право, в свою чергу, збагатилося за рахунок зарубіжного юридичного внеску; деякі його частини (наприклад, преторіанське право) сформувалися під впливом грецьких моделей; у завойованому Римською імперією Єгипті, поряд із запровадженим у цій країні римським правом, продовжило своє існування автономне право, й ці співіснуючі правові системи справляли одна на іншу взаємний вплив. Лише порівняльне дослідження цих правових систем може дати нам правильне уявлення щодо значущості й важливості рецепції, якій вони взаємно піддавалися².

18. Приклади, які наводить Л. Венгер, належать до часів Античності, але насправді їх значення набагато ширше.

Реальний зміст поняття «рецепція» може бути досягнуто лише за допомогою широкого порівняльного дослідження різних випадків рецепції³. Якщо рецепцію досліджувати ізольовано чи обмежитися окремими її випадками, це неминує призведе до викривлення поняття, що розглядається. Таке відбувається, коли розглядаються лише найбільш наочні випадки рецепції, наприклад, при запровадженні цілого кодексу зарубіжною державою. Так як, з одного боку, рецепції такого роду достатньо рідкісні, розуміння цього поняття в реальності

¹ Для того, щоби продемонструвати розходження поглядів з цього питання, ми наведемо два приклади. Останній номер «*Annales de la Faculté de droit d'Istanbul*» містить статті Р. Давида і М. Рейнштейна, на які ми вже посилалися. *Поняття* рецепції в цих двох статтях не ідентичне; кожне з них виключає з категорії рецепції деякі феномени, що визнаються в іншому рецепцією. З іншого боку, Р. Давид стверджує, що на стамбульському колоквіумі неодноразово виникла дискусія між турецькими юристами щодо того, «чи запозичувалося під час промудгації турецького цивільного кодексу швейцарське цивільне право, чи лише швейцарський кодекс» [24, с. 244].

² «Не існує завойовників, якими б безжальними вони не були, які могли б змінити звички та звичай народу за своєю волею. В ньому треба знищити членів; але доти, доки суспільне життя існує, вони зберігатимуться як певний залишок юридичної ідентичності, змінюючи закон завойовника швидше, ніж зміняться самі. Такий досвід дає нам римське право. Протягом всього періоду домінування Римської держави її правова система піддавалася сильному впливу підкорених народів. Закони XII таблиць переважно були свідомо запозичені з грецьких джерел. Першим кроком до компіляції слугувала відправка місії до Греції та грецьких колоній на півдні Італії для того, щоб повідомити про їх писане право та зібрати необхідні матеріали. Ця здатність до пристосування і толерантність римської правової системи щодо систем підкорених народів надала римському праву космополітичного характеру. Так як воно було здебільшого продуктом зарубіжного права, його характер був достатньо гнучким для того, щоби в свою чергу бути «прийнятим» народами і націями, які пізнали в своїй історії римське панування» [45, с. 318].

³ Див. щодо цього: [62, с. 581].

буде відповідати лише обмеженій кількості фактів. З іншого боку, такі випадки глобальної рецепції зарубіжної кодифікації, як правило, характеризуються нерівністю двох задіяних країн; у такому випадку національна точка зору з цього питання виступає на перший план зі всіма наслідками й без сумніву на шкоду об'єктивній оцінці цього феномену.

Навпаки, коли рамки вивчення цього процесу достатньо широкі, до рецепції відносять не лише випадки, що *точно й однозначно* належать до цього процесу, а й феномени, в певному розумінні незвичні¹, що призводить до зовсім іншого розуміння рецепції. Зокрема, стверджується, що рецепція вторгається не лише в право народів, що перебувають на різних рівнях цивілізації, але також, і навіть насамперед, до країн з однаковою організацією, культурним, соціальним і економічним розвитком. Таким чином, нам слід зрозуміти, що рецепція полягає не у загальному прийнятті зарубіжного кодифікованого законодавства, але, згідно з ідеєю Е. Шпрангера, «у зустрічі культур», в розвитку культурних благ через синтез двох різних цивілізацій [6, с. 133].

Цю думку виразив К. Кром більш ніж п'ятдесят років тому: «Юридичні ідеї призначені для обміну. Вони ширяють у повітрі, в спільних соціальних концепціях, і той, хто перший усвідомив і перетворив їх на цінність з метою систематизації права, насправді визнається тим, хто точно вловив потреби цивілізації, людства і загалом сучасної людини; між тим, він не може бути визнаний винахідником таких ідей. І оскільки він не отримав на них патент, не станеться нічого образливого, якщо сусід заявить претензії на їх визнання й привласнить їх у міру сил» [22, с. 587]. У такому широкому сенсі розумів рецепцію А. Б. Шварц, на дослідження якого ми збираємося надалі спиратися.

У сфері природничих і технічних наук результати науково-дослідних робіт, винаходи та інновації приймаються всіма країнами незалежно від їх національного походження. Чому таке ж неможливо в сфері права, адже юридичні норми володіють комунікабельністю — особливістю, яка дозволяє передавати їх від одного народу до іншого? [66, с. 591]. Чому б сучасному юристу не слідувати поради Платона, даній ним законодавцю грецького полісу: запозичувати закони інших полісів, якщо вони *краще*, без врахування їх зарубіжного характеру? [52, с. 159, 178; 63, с. XVI, XIX].

IV. Мета порівняльного дослідження рецепції права

19. Така ідея підводить нас до третього питання, яке пропонується розглянути в рамках цієї роботи: в чому полягає особливість порівняльного дослідження проблеми рецепції зарубіжного права?

На нашу думку, порівняльне дослідження цієї матерії становить особливий інтерес для вирішення проблем, що відносяться до *уніфікації й гармонізації* права європейських країн.

¹ Н. Кубалі, міркуючи про рецепцію швейцарського права в Туреччині, відзначає: більшість думала, що зарубіжні спостерігачі «вважали загалом це прийняття майже аномальним феноменом...» [44, с. 45].

Далі ми вкажемо на деякі аспекти порівняльного дослідження рецепції зарубіжного права; спробуємо також стисло показати, що ці питання безпосередньо зачіпають проблеми уніфікації та гармонізації права¹.

20. Ми побачили, що порівняльне дослідження проблематики рецепції зарубіжного права приводить нас до концепції універсалізму, згідно з якою рецепція є зустріччю двох цивілізацій, і яка вбачає в зарубіжному законі насамперед загальне культурне благо людства, а не маніфестацію зарубіжного суверенітету (вище, п. 18). Ця проблематика очевидно цікава для вирішення питання щодо уніфікації й гармонізації права європейських країн. Насправді, перша умова всієї уніфікації чи гармонізації — це утвердження концепції, вільної від національних упереджень, недовіри й спротиву зарубіжному законодавству, натхненної одним лише бажанням відшукати рішення, яке було б об'єктивно кращим [76, с. 388]².

21. Ми відзначили (вище, п. 14), що порівняльне дослідження проблеми рецепції має охоплювати також і питання щодо того, чи можуть звичаєве право або доктрина стати об'єктом рецепції. Висновки, отримані в результаті аналізу цієї проблеми, стануть у пригоді при визначенні можливості гармонізації чи уніфікації систем писаного і неписаного права.

22. Вони так само поширюються, як ми вже відзначали (п. 16), на вивчення можливостей і результатів рецепції між державами з різними організацією, економічним, соціальним і культурним розвитком. Очевидно, що досвід, отриманий при такому дослідженні, становить безпосередній інтерес для уніфікації права [77, с. 259; 78, с. 13]. Насправді відмінності такого роду існують між державами, які уніфікують своє право. Як наслідок, для деяких з цих держав уніфіковане право видається кращим і, таким чином, виникає ситуація, аналогічна тій, яка складається при рецепції зарубіжного права менш розвиненою країною. Огляд випадків, коли за подібних умов рецепція залишилася непоміченою чи, навпаки, здійснена на практиці, певною мірою може слугувати експериментальною базою для прогнозу успіху або провалу ймовірного уніфікаційного проекту³.

¹ До певної міри проблеми рецепції зарубіжного права та його уніфікації — ті самі, й навіть можна стверджувати, в цьому контексті, що проблема уніфікації права відноситься до проблематики рецепції в широкому її розумінні. Дійсно, очевидним є той факт, що уніфікація права немислима без рецепції в кожній із зацікавлених країн деяких елементів, які, для конкретної країни, мають характер зарубіжного права. Щодо уніфікації, з одного боку, й гармонізації чи уніфікації права, з другого, див.: [1, с. 33; 23; 3, с. 1, с. 45].

² Історія рецепції права європейських країн в Китаї становить повчальний приклад цьому. Ми згадали (вище, п. 12), що в Китаї після Другої світової війни спостерігалася стійка тенденція, інспірована політичними мотивами, спрямована на відмову від континентального і на запозичення англо-американського права. К. Бюнгер повідомляє, що Р. Паунд, будучи радником Міністерства юстиції в 1946 и 1948 рр. у Нанкіні, протистояв цій тенденції. Його позиція видається тим більш примітною, оскільки у багатьох випадках він декларував переконаність у перевазі англо-американської системи права над континентальною. Проте, що стосується Китаю, він вважав за краще «зберегти вже прийняте кодифіковане право і зосередити всі зусилля на поліпшенні судової практики» [13, с. 175].

³ У цьому відношенні рецепція французького права в Румунії становила повчальний приклад. Незважаючи на значні розходження в економічних, соціальних і культурних умовах двох країн, рецепція французького права була не просто успішною, результати цього успіху відчувалися не лише в юридичному, а й у політичному плані: як стверджує Л.-Ж. Константинеско (вище, п. 16), французьке право, прийняте Румунією, стало одним з важливих елементів інтеграції цієї країни в Європу. Уявімо, що аналогічний процес може відбутися на європейському рівні: уніфікація,

23. Ми проаналізували роль, яку в процесі рецепції відіграють, з одного боку, університети та юридична наука, а з другого — практики (вище, п. 13 і 15), й приділили місце дослідженню ролі, яку відіграє в цьому процесі політичний чинник (вище, п. 10 і далі). Ми уточнили, в чому саме полягає справжня користь від порівняльного дослідження ролі цього чинника. Вона не в тому, щоб відшукувати ситуації, в яких поряд з безспірним політичним наявні й інші чинники — для факту рецепції достатньо лише першого, навіть якщо ми визнаємо внесок у цей результат також інших чинників. Справжнє значення такого дослідження фокусується на іншому аспекті цієї проблеми. Йдеться про питання визначення можливості рецепції у випадках, коли політичний чинник недостатній: які чинники здатні замінити результат його дії за його відсутності?

Цей аспект дослідженого питання особливо цікавий для вивчення проблеми *гармонізації права європейських країн*.

24. Безумовно, у сучасній Європі політичний чинник, здатний ініціювати й реалізувати гармонізацію європейського права, недостатній. Таким чином, у плані гармонізації європейського права виникає питання, що стосується предмета рецепції зарубіжного права: чи існують чинники, здатні замінити відсутній політичний чинник?

Для того, щоб відповісти на це питання, доречно взяти до уваги точку зору Р. Давида щодо майбутнього європейського права, яку він розвивав у вже цитованому нами дослідженні [23, с. 12]. Гармонізація права країн Європи, пише він, проявляється у двох аспектах: законодавчому і науковому. Нині саме науковий аспект має найбільшу значущість. Після тривалого періоду помилок і оман школи екзегези визнаймо, що завдання доктрини та юриспруденції не обмежується тлумаченням і застосуванням писаного права; вони виконують важливу творчу функцію. Отже, продовжує Р. Давид, якщо право складається не лише з діяльності законодавця, якщо визнається, що під впливом соціологічних, економічних, політичних і моральних течій юриспруденція й доктрина сприяють створенню і розвитку права, відкривається шлях до визнання наднаціонального характеру права і допущення ідеї *європейського права*. Так як існування національного законодавства в різних країнах не виключає ідею європейського права, за умови, що ця ідея займає місце в душі й свідомості юристів, теоретик може розглядати кожну юридичну проблему під кутом порівняння права європейських країн, а суддя, виносячи рішення по спорах, — брати до уваги рішення, прийняті верховними судами інших європейських країн.

Ця *творча функція* юридичної науки, і особливо порівняльного права, складає основу для відповіді на питання, яке ми збираємося задати.

Політична ситуація в Європі ще недостатньо зріла для того, щоб законодавство набуло наднаціонального характеру. Але юридична наука вже за самою своєю природою має наднаціональний характер: рецепція римського права живо це доводить. Насправді ми бачимо, що наука, створена і розроблена глосаторами та їх послідовниками на базі римського права, привела до його експансії в Європі, зробивши його *європейським правом*. До кодифікації у XIX ст.

навіть часткова, або гармонізація права країн Європи могла б сприяти еволюції в напрямі до політичного об'єднання Європи.

національного права в континентальній Європі було поширене єдине поняття права. У XIII, XVI чи XVIII ст. у Європі не існувало *уніфікованого права*. Але «вважалося, що розходження в позитивному праві мають локальний і обмежений характер», і в Європі в цілому «право як таке розглядалося єдиним» [23, с. 10; див. також: 25, с. 233, 231; 1, с. 34]. Юридична наука створила загальні юридичні поняття, концепти й міркування, привівши тим самим до гармонізації права європейських країн.

25. Кодифікації порушували цю гармонію й акцентували увагу на розходженнях у національному праві. Тим не менш, вони не поклали кінець *спільності права європейських країн* і ніколи повністю не позбавили науку права її *наднаціонального* характеру. Яскраво ілюструє це доля французького права у XIX ст.; ми із задоволенням наведемо кілька прикладів, що стосуються відносин французького й німецького права.

Зокрема, згадуються відомості щодо ролі німецького юрисконсульта Г. А. Цахаріє, до якого, за словами Ж. Шармона і А. Шосса, «повертається заслуга першого, хто систематизував доктрину нашого цивільного законодавства» [17, с. 155; 10, с. 584]; це відомий факт, що його «Підручник з французького цивільного права» став основою відповідного трактату Ш. Обрі й Ф. Ш. Ро. Журнал «Теміс» (1819 – 1830 рр.), що видавався у Франції, «долучив французьку доктрину до відродженого у Німеччині римського права і успіхів історичної школи Савіньї» [55, с. 193; 17, с. 136], а «Журнал французького цивільного права» (заснований 1869 р.), що видавався в Німеччині, був покликаний підтримувати «контакт з французькою та бельгійською юридичною наукою» [10, с. 586]. Нагадуємо, що згідно з думкою видатних німецьких юристів, французьке цивільне право діяло в Німеччині, «хоча й було зарубіжним за походженням»¹, і «достатньо швидко набуло статус громадянства», ставши «плоть від плоті своїм» [22, с. 589]; навіть коли його було скасовано в 1900 р., то «його значення для німецьких науки і юриспруденції не зникло» [56, с. 638]. Наведемо слова німецького юриста Й. Колера, який вважав, що «в тому була щаслива доля бути заплідненими французькою юридичною культурою, яка принесла нам юридичні ідеї та інститути й насамперед повноцінний метод юридичної практики, раніше нам не відомий» [10, с. 584]. Нарешті нагадаємо, з одного боку, що розвиток франко-баденської науки став результатом взаємного впливу французького і німецького юридичного духу [10, с. 584; 41, с. 617], а з іншого — що після промугляції Німецького цивільного уложення теорії волевиявлення, юридичного акту, зобов'язань, юридичної особи викликали інтерес у Франції та знайшли своє місце у французькій доктрині².

Різнібічні відносини французького і німецького права, обмін між ними, їх взаємний вплив з очевидністю демонструють спільність концептів і дають змогу вважати їх чимось єдиним; значущість такої спільності в багато разів перевищує всі розходження в нормах позитивного права.

Сказане свідчить, що навіть в епоху екзегези юридична наука не була повністю зведена, за визначенням Р. Ієринга, до «локальної науки». Нині її над-

¹ Згідно з промовою Р. Шнайдера, президента Апеляційного суду м. Карлсрує, виголошеною в 1902 р. і цитованою Г. Бегмером; див. там само цитати з Дж. Федерера [10, с. 581].

² Див. щодо цього слова Р. Салейля в: [25, с. 128, 132]; див. також: [42, с. 276, 280; 22, с. 589].

національне завдання не викликає жодного сумніву; воно визнане і підтверджене життям¹.

26. У такому випадку, чи не повторюється історія? Чи можна припустити, що наука, не чекаючи ініціативи законодавця², методично займається питаннями гармонізації права європейських країн, ставши подібно до науки глосаторів носієм *загального європейського права* і, поширившись у різних країнах, посприяє новій гармонізації позитивного права?

Якщо аналіз різних випадків рецепції, їх причин, умов, чинників і наслідків, відшукування фактів і формулювання висновків, також цікавих для вивчення проблеми уніфікації і гармонізації права, в ході порівняльного дослідження матеріалів рецепції зарубіжного права може сприяти досягненню такого результату, то така робота послужить найвищому благу, так як безсумнівно, що значущість рішення цих проблем не обмежується лише питаннями юридичної техніки³.

¹ Див. доповідь Р. Давида: «німецькі, італійські, латиноамериканські автори, праці яких нині читаються й до яких звертаються в новому світі, не є для нас суперниками, але навпаки, послідовниками і помічниками. Існує французьке законодавство, французькі суди, французька юриспруденція, але не існує суто французької юридичної науки, що засновується виключно на власних джерелах, яку можна було б ізолювати від праць, створених в інших європейських країнах, які збагачують і живлять нас своїм життєвим соком. *Юридична наука єдина в межах континентальної Європи*, серед різних, але зіставних народів, об'єднаних традиціями Риму і германців» [23а, с.726]; «не існує протистояння між французьким, німецьким та італійським правом; опозиції слід розрізняти. Чиста опозиція існує між нашим і китайським, мусульманським, радянським і, в деяких важливих відношеннях, загальним правом. Опозиція між французьким, німецьким, італійським правом — іншого порядку, вона значною мірою штучна. Ці правові системи представляють різні аспекти єдиної системи і ми можемо, без загрози для їх однорідності та цілісної гармонійності, *запозичувати одна в іншій окремі їх елементи...* Доктрина однієї з цих країн у всіх випадках може збагатитися за рахунок того, що написано в будь-якій іншій з цих країн, і ця складова західної юридичної науки через деякий час не дозволить визначити, який внесок тієї чи іншої країни» [23а, с. 737, 738].

² У зв'язку з цим нагадаємо, що успіх кодифікації значною мірою залежить від стану розвитку доктрини, покликаної викласти і розтлумачити зміст кодексу [33, с. 967]. В 1814 р. Ф. К. Савіньї виступав проти кодифікації німецького права тому, як вважає П. Кошакер, що в цей час пандектна наука не була ще готова достатньою мірою до виконання цього завдання. Шістдесят років потому, в 1874 р., коли розпочалася підготовка Німецького цивільного уложення, ця умова визнавалася здійсненою [42, с. 255, 258, 290].

³ Європейський юрист, що зневірюється від складнощів, з якими стикається ідея уніфікації та гармонізації права європейських країн, знайде розраду в факті, що національному праву теж доводилось долати труднощі спротиву і дух партикуляризму, які тривалий час перешкоджали уніфікації права. Цікавий опис такого стану справ ми знаходимо у дослідженні Е. Каймер: «На середину XV ст. майже всюди побутувала думка, що ця праця більше не передбачає нездоланих труднощів. Найбільш важливі кутюми були вже офіційно сформульовані, їх можна було зіставляти, порівнювати один з іншим, коригувати й, таким чином, прийти до єдності». Але спроби уніфікації були невдалими: «справжня причина цього полягає у партикуляризмі великих судів, які дивилися з ненавистю на будь-яку модифікацію усталених звичаїв і традиційного правознавства. Королівська сила не була ще такою потужною, щоби взяти гору над спротивом судів... Навіть напередодні Революції в 1788 р. поряд з тими, хто вимагав єдиного законодавства, було немало тих, хто *мислив у душі партикуляризму, не думав про необхідність єдиного законодавства для всієї Франції*». Якщо в цьому описі поміняти місцями Європу і Францію та партикуляризм національних держав і судові парламенти, то це чудово відобразить актуальну ситуацію. Автор доходить висновку: «Асамблея Візія (*L'assemblée de Vizille*) послідувала прикладу римських зібрань, відкривши для багатьох істориків Революцію, ту Революцію, яка могла б дати Франції єдине законодавство. І так — о суетність людських очікувань! — результатом партикуляристської течії в короткотерміновій перспективі стала єдність цивільного права, яка марно пропонувалася до цього протягом трьох століть» [14, с. 1077].

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Ancel M.* La tendance universaliste dans la doctrine comparative française // Festschrift für Ernst Rabel / hrsg. von H. Dolle, M. Rheinstein, K. Zweigert. — Band I. — Tübingen : Mohr, 1954.
2. *Arminjon P.* Le Code civil et l’Égypte // Le Code Civil, 1804-1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L’étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
3. *Aubin B.C.H.* Europäisches Einheitsrecht oder intereuropäische Rechtsharmonie // Europäische Zusammenarbeit im Rechtswesen / hrsg. von K. Zweigert. — Tübingen : J.C.B. Mohr, 1955.
4. *Aubin B.C.H.* Internationaler Kongress für Rechtsvergleichung 1956 in Barcelona // Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. — 1957. — Band 22.
5. *Aubin B.C.H.* Kolloquium über die Rezeption europäischer Rechte in der Türkei // Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. — 1955. — Band 20.
6. *Ayiter F.* Das Rezeptionsproblem im Zeichen der kulturhistorischen Perspektive «Europa und das römische Recht» und unter besonderer Berücksichtigung der Rezeption westeuropäischer Gesetzbücher in der modernen Türkei // L’Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. II. — Milano : Giuffrè, 1954.
7. *Badr G. M.* The new Egyptian civil code and the unification of the laws of the Arab countries // Tulane Law Review. — 1956. — Vol. XXX.
8. *Belgesay M. R.* La réception des lois étrangères en Turquie // Annales de la Faculté de droit d’Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6.
9. *Blagojevic B.* L’influence du code civil sur l’élaboration du code civil serbe // Revue internationale de droit comparé. — 1954. — Vol. 6. — No. 4.
10. *Boehmer G.* Allemagne // L’influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950. — Paris : Pedone, 1954.
11. *von Bolla S.* Hergang der Rezeption in den böhmischen Ländern // L’Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. I. — Milano : Giuffrè, 1954.
12. *Bousquet G.-H.* Un exemple de laïcisation du droit musulman : le code civil albanais // Le Travail en équipes internationales : le recueil Lambert : Introduction à l’étude du droit comparé / ed. by H. Mankiewicz. — T. II. — Lyon : Bosc et Riou, 1938.
13. *Bünger K.* Die Rezeption des europäischen Rechts in China // Deutsche Landesberichte zum III. Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung in London 1950. — Berlin, Tübingen : W. de Gruyter, J. C. B. Mohr, 1950.
14. *Caillemet E.* Des résistances que les Parlements opposèrent, à la fin du XVIe siècle, à quelques essais d’unification du droit civil // Le Code Civil, 1804-1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L’étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
15. *Cardahi Ch.* Les infiltrations occidentales dans un domaine réservé : le statut personnel musulman // Le Travail en équipes internationales : le recueil Lambert : Introduction à l’étude du droit comparé / Ed. by H. Mankiewicz. — T. II. — Lyon : Bosc et Riou, 1938.
16. *Carignan P., Mayrand A.* Le Code civil français et son influence en Amérique — Province de Québec // L’influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950. — Paris : Pedone, 1954.
17. *Charmont J., Chausse A.* Les interprètes du Code civil // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L’étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
18. *Chevallier J.* Le Liban — La Syrie // L’influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950. — Paris : Pedone, 1954.
19. *Chironi G. P.* Le Code civil et son influence en Italie // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L’étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
20. *Constantinescu L.* Rapport sur la Roumanie // L’influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950. — Paris : Pedone, 1954.
21. *Cordeiro A. E.* Amérique Latine // L’influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950. — Paris : Pedone, 1954.
22. *Crome C.* Les similitudes du code civil allemand et du code civil français // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L’étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
23. *David R.* Die Zukunft der europäischen Rechtsordnungen: Vereinheitlichung oder Harmonisierung // Europäische Zusammenarbeit im Rechtswesen / hrsg. von K. Zweigert. — Tübingen : J.C.B. Mohr, 1955.
- 23a. *David R.* Les sources du droit et le Code Napoléon // L’influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950. — Paris : Pedone, 1954.
24. *David R.* Réflexions sur le colloque d’Istanbul // Annales de la Faculté de droit d’Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6.
25. *David R.* Traité élémentaire de droit comparé : Introduction à l’étude des droits étrangers et à la méthode comparative. — Paris : Librairie Générale de Droit, 1950.
26. *Dissescu C.-G.* L’influence du Code civil français en Roumanie // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L’étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.

27. *Escarra J.* La codification contemporaine du droit chinois // Bulletin trimestriel de la Société de législation comparée. — 1930. — Vol. 59.
28. *Escarra J.* Le droit chinois, conception et évolution, institutions législatives et judiciaires, science et enseignement. — Paris, Pékin : Sirey, Vetch, 1936.
29. *Escarra J.* Le droit comparé et la jurisprudence chinoise // Le Travail en équipes internationales : le recueil Lambert : Introduction à l'étude du droit comparé / Ed. by H. Mankiewicz. — T. I. — Lyon : Bosc et Riou, 1938.
30. *Escarra J.* L'enseignement de la science du droit en Chine. — Paris : Société des Nations, Institut international de coopération intellectuelle, 1936.
31. *Feenstra R.* Zur Rezeption in den Niederlanden // L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. I. — Milano : Giuffrè, 1954.
32. *First international Congress of Comparative Law // The International and Comparative Law Quarterly.* — 1957. — Vol. 6. — No. 1.
33. *Gaudemet E.* Les codifications récentes et la révision du Code civil // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L'étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
34. *Gorai T.* L'influence du Code civil sur le Japon // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L'étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
35. *Guttman E.* The reception of the common law in the Sudan // The International and Comparative Law Quarterly. том 6, часть 3 (1957).
36. *Hamson C. J.* The Istanbul Conference of 1955 // The International and Comparative Law Quarterly. — 1955. — Vol. 5. — No. 1.
37. *Hazard J.* Problems of Reception in the United States // Annales de la Faculté de droit d'Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6
38. *Ishimoto M.* L'influence du Code civil français sur le droit civil japonais // Revue internationale de droit comparé. — 1954. — Vol. 6. — No. 4.
39. *Izveren A.* The reception of the Swiss Civil Code in Turkey and the fundamental problems arising in the practice of Turkish courts // Annales de la Faculté de droit d'Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6.
40. *Kemal Elbir H.* Turquie // L'influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950. — Paris : Pedone, 1954.
41. *Kohler J.* Le Code civil français dans la théorie et la pratique allemandes // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L'étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
42. *Koschaker P.* Europa und das römische Recht. — 2 ed. — Munich, Berlin : C.H. Beck, 1953.
43. *Kubali N. H.* Introduction // Annales de la Faculté de droit d'Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6.
44. *Kubali N. H.* Les facteurs déterminants de la réception en Turquie et leur portée respective // Annales de la Faculté de droit d'Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6.
45. *Kuhn K.* La fonction de la méthode comparative dans l'histoire et la philosophie du droit // Le Travail en équipes internationales : le recueil Lambert : Introduction à l'étude du droit comparé / Ed. by H. Mankiewicz. — T. I. — Lyon : Bosc et Riou, 1938.
46. *Kunkel W.* Das römische Recht am Vorabend der Rezeption // L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. I. — Milano : Giuffrè, 1954.
47. *Kunkel W.* Préface // L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. I. — Milano : Giuffrè, 1954.
48. *Le premier congrès international de droit comparé de L'Association internationale des sciences juridiques (Barcelone, 10–17 septembre 1956) // Revue internationale de droit comparé.* — 1957. — Vol. 9. — No. 1.
49. *L'influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950.* — Paris : Pedone, 1954.
50. *Lipstein K.* L'introduction du droit occidental en Inde // Bulletin international des sciences sociales. — 1957. — Vol. IX. — No. 1. — II Partie.
51. *Lipstein K.* The Reception of Western Law in Turkey // Annales de la Faculté de droit d'Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6.
52. *Maridakis G. S.* La tradition européenne et le code civil hellénique // L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. II. — Milano : Giuffrè, 1954.
53. *Maury J.* Le code civil français et son influence dans le bassin méditerranéen, l'Orient et l'Extrême-Orient // L'influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950. — Paris : Pedone, 1954.
54. *Mazeaud H.* Le Code civil et son influence en Europe // L'influence du Code civil dans le monde : travaux de la Semaine internationale de droit, Paris, 1950. — Paris : Pedone, 1954.
55. *Meynial E.* Les recueils d'arrêts et les arrêtiéristes // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L'étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
56. *Müller E.* Le Code civil en Allemagne // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a L'étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
57. *Neumayer K.H., Dopffel P.* Ein Jahrhundert türkischer Rezeptionsgeschichte // Annales de la Faculté de droit d'Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6.

58. *Peritch J.* L'influence du droit germanique sur le droit privé des peuples yougoslaves // Le Travail en équipes internationales : le recueil Lambert : Introduction à l'étude du droit comparé / ed. by H. Mankiewicz. — T. II. — Lyon : Bosc et Riou, 1938.
59. *Problemas de la recepcion de los Derechos extranjeros en la India* // Revista del Instituto de Derecho Comparado. — 1957. — № 8–9.
60. *Rheinstein M.* Types of reception // Annales de la Faculté de droit d'Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6.
61. *El Sanhoury A.E.R.A.* Le droit musulman comme élément de refonte du Code civil égyptien // Le Travail en équipes internationales : le recueil Lambert : Introduction à l'étude du droit comparé / ed. by H. Mankiewicz. — T. II. — Lyon : Bosc et Riou, 1938.
62. *Schwarz A. B.* La réception et l'assimilation des droits étrangers // Le Travail en équipes internationales : le recueil Lambert : Introduction à l'étude du droit comparé / ed. by H. Mankiewicz. — T. II. — Lyon : Bosc et Riou, 1938.
63. *Sorel A.* Introduction // Le Code Civil, 1804–1904. Livre du Centenaire. — T. II : Le Code Civil a l'étranger. — Paris : Editeur Arthur Rousseau, 1904.
64. *Tabbah B.* L'humanisme du droit civil français, secret de son rayonnement // Revue internationale de droit comparé. — 1954. — Vol. 6. — № 4.
65. *Taubenschlag R.* La storia della recezione del diritto romano in Polonia fino alla fine del secolo // L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. I. — Milano : Giuffrè, 1954.
66. *del Vecchio G.* La comunicabilità del diritto et les doctrines de G. B. Vico // Le Travail en équipes internationales : le recueil Lambert : Introduction à l'étude du droit comparé / ed. by H. Mankiewicz. — T. I. — Lyon : Bosc et Riou, 1938.
67. *Velidedeoglu H. V.* De certains problèmes provenant de la réception du Code civil suisse en Turquie // Annales de la Faculté de droit d'Istanbul. — 1956. — Vol. V. — No. 6.
68. *Velidedeoglu H. V.* Ueberblick der Kodifikationsbewegung in der Türkei im 19. Jahrhundert // L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. II. — Milano : Giuffrè, 1954.
69. *Weiss E.* Einige Bemerkungen zur Rezeption des römischen Rechts in den österreichischen Alpenländern // L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. I. — Milano : Giuffrè, 1954.
70. *Wenger L.* Sur le droit romain, le droit comparé et l'histoire des droits antiques // Le Travail en équipes internationales : le recueil Lambert : Introduction à l'étude du droit comparé / ed. by H. Mankiewicz. — T. I. — Lyon : Bosc et Riou, 1938.
71. *Wengler W.* Die Anpassung des englischen Rechts durch die Judikatur in den Vereinigten Staaten // Festschrift für Ernst Rabel / hrsg. von H. Dolle, M. Rheinstein, K. Zweigert. — Band I. — Tübingen : Mohr, 1954.
72. *Yu Kwei.* Some judicial problems facing China // Washington Law Review. — 1948. — Vol. 23.
73. *Zajtay I.* Les destinées du Code civil // Revue internationale de droit comparé. — 1954. — Vol. 6. — No. 4.
74. *Zajtay I.* Rezeption fremder Rechte und die Rechtsvergleichung // Archiv für die civilistische Praxis. — 1957. — Band 156.
75. *Zajtay I.* Sur le rôle du droit romain dans l'évolution du droit hongrois // L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker. — T. II. — Milano : Giuffrè, 1954.
76. *Zweigert K.* Die Rechtsvergleichung im Dienste der europäischen Rechtsvereinheitlichung // Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. — 1951. — Band 16.
77. *Zweigert K.* Die Rechtsvergleichung im Dienste der Rechtsvereinheitlichung // Deutsche Landesrejerate zum III. Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung in London 1950. — Berlin-Tübingen : W. de Gruyter, J. C. B. Mohr, 1950.
78. *Zweigert K.* Rechtsvergleichung als universale Interpretationsmethode // Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. — 1949. — Band 15.

Зайтай І. Рецепція зарубіжного права і порівняльне право

Анотація. У статті розглянуто рецепцію права як сферу юридичних наукових досліджень. Проаналізовано проблематику досліджень рецепції римського права у різних, переважно європейських, країнах, Французького цивільного кодексу, права європейських країн у Туреччині та ін. Автор вказує на загальну природу різних рецепцій, єдність проблематики їх вивчення і обґрунтовує, що провідним підходом у таких дослідженнях має стати порівняльний. Розмежовуються формальний і реальний аспекти процесу рецепції зарубіжного права, пропонується авторське бачення умов його результативності. Наголошується на значенні вивчення феномену рецепції для планування і реалізації проектів уніфікації та гармонізації в міжнародному й міжнародному приватному праві.

Ключові слова: рецепція зарубіжного права, взаємодія правових систем, порівняльний підхід, гармонізація права, уніфікація права.

Зайтай І. Рецепція зарубіжного права і порівняльне право

Анотація. В статті розглянуто рецепцію права як сферу юридических наукових досліджень. Проаналізовано проблематику досліджень рецепції римського права в різних, переважно європейських, країнах, Французького громадянського кодексу, права європейських країн в Туреччині і др. Автор вказує на загальну природу різних рецепцій, єдиність проблематики їх вивчення і обґрунтовує, що вивченням в таких дослідженнях може стати порівняльний. Розмежовуються формальна і реальна сторони процесу рецепції зарубіжного права, пропонується авторське бачення умов його результативності. Відзначається значення вивчення феномену рецепції для планування і реалізації проектів уніфікації і гармонізації в міжнародному і міжнародному приватному праві.

Ключові слова: рецепція зарубіжного права, взаємодія правових систем, порівняльний підхід, гармонізація права, уніфікація права.

Zajtay I. Reception of Foreign Law and Comparative Law

Summary. The article deals with the reception of law as a sphere of legal research. Considered is the problematics of studies of reception of Roman law in various, mainly European, countries, the French Civil Code, law of European countries in Turkey and others. The author indicating the general nature of the various receptions, unity issues of their study, and justifies that the leading approach in such studies should be comparative. Delimited formal and real aspects of the reception of foreign law, the author proposes own vision of conditions for its effectiveness. Stressed on the importance of studying the phenomenon of reception for the planning and implementation of unification and harmonization of international and private international law.

Key words: reception of foreign law, the interaction of legal systems, comparative approach, harmonization of law, unification of law.

Книжкова полиця

Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : монографія / І. В. Яковюк, Т. М. Анакіна, О. Я. Трагнюк, Т. В. Комарова ; за заг. ред. І. В. Яковюка. — К. : Ред. журн. «Право України» ; Х. : Право, 2013. — 208 с. — (Наук. зб. «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид. журн. «Право України» ; вип. 14).

У монографії з урахуванням сучасних методологічних позицій аналізуються теоретичні і практичні проблеми виникнення і розвитку інтеграційних процесів в Європі. Для державних службовців, вчених, викладачів вищих навчальних закладів юридичного профілю, аспірантів, студентів.

